

Kohti vaihtoehtoista rahanjakomallia: vastaus Ilkka Niiniluodolle

HEIKKI PATOMÄKI

On hienoa, että julkaisuluokittelun politiikasta on syntynyt keskustelua, vaikka olisikin ollut järkevää käydä tämä keskustelu ennen julkaisuluokittelun toteutusta – eli ajatella ensin ja panna toimeen vasta sitten. Filosofian professori, kansleri Ilkka Niiniluodon vastine sisältää kuitenkin muutamia sellaisia tulkintoja ja väitteitä, jotka vaativat tarkennuksen tai oikaisun. Lisäksi Niiniluodon vastaus avaa keskustelun yliopiston rahanjakomallista. Jaan lyhyen vastaukseni neljään osaan, joista viimeinen koskee rahanjakomallia.

1. Niiniluoto esittää, että ”Patomäen olisi kriittisenä realistina tullut tarkastella niitä mekanismeja, jotka tuottavat ja legitimoivat laatuun ja tärkeyteen liittyviä arviointeja.” Otan vertaisarvioinnin itsestään selvänä asiana. Järjestelmä on hyvä ja olennainen osa tiedeyhteisön toimintaa. Tällainen arviointi on kuitenkin aina sisällöllistä ja koskee yksittäisiä tieteellisiä argumentteja ja niiden julkaisukelpoisuutta. Menettelyyn ei sisälly minkäänlaista oletusta siitä, että olisi olemassa joku yksiulotteinen ja -selitteinen tieteellisyuden hyvyuden laatuasteikko. Arviot ovat tyypillisesti monipolvisia, kompleksisia ja usein myös ehdollisia tai suhteutettuja kunkin aikakauslehden valitsemaan linjaan tai käyttötarkoitukseen. Nähdäkseni Niiniluoto vain olettaa sen, mikä on todistettava, eli että olisi olemassa yksiselitteinen parempi-huonompi -akseli, jota

voidaan soveltaa paitsi yksittäisten artikkelien niin myös julkaisuforumien luokitteluun. Juuri tämän oletuksen puheenvuoroni kyseenalaistaa.

Kriittisenä realistina keskityn tarkastelemaan ensisijaisesti niitä mekanismeja, jotka rakentuvat, kun julkaisuluokittelu asetetaan ekonomistisen tulosjohtamisen pohjaksi. Nämä mekanismit ja niiden vaikutukset Niiniluoto sivuuttaa, mikä mahdollistaa idealisoidun – jopa suorastaan utopistisen – tulkinnan tulosjohtamisen todellisuudesta myös tässä yhteydessä. Toisaalta yritän myös tuoda esille niitä mekanismeja, jotka osaltaan vaikuttavat siihen, miten muun muassa vaikutusfaktorit muodostuvat. Esimerkiksi rahalla voidaan ohjata tutkimusta tietynlaisten aiheiden ja lähestymistapojen pariin, mikä sitten vääjäämättä korreloi niiden viittauksen kanssa, joita tuo avokätisesti rahoitettu tutkimusalue ja siellä vallitseva lähestymistapa kerää julkaisuissa. Tällä ei välttämättä ole mitään tekemistä tehdyn tutkimuksen ”hyvyyden” kanssa.

On itse asiassa olemassa monia perimmiltään mielivaltaisia syitä ja mekanismeja, miksi jotkut kirjat ja artikkelit saavat paljon viittauksia tai miksi jotkut julkaisuforumit nousevat ”keskeisiksi” tai ”tärkeiksi”. Kaksi surullisenkuuluisaa amerikkalaista esimerkkiä kansainvälisten suhteiden alalta ovat Kenneth Waltzin *Theory of International Politics*, jossa ei ole kuin yksi yk-

sinkertainen väite (”bipolaarinen järjestelmä on vakain”), ja sekin on paitsi huolimaton ja nopeasti vääräksi osoittautunut yleistys kylmästä sodasta niin viime kädessä pelkkä tautologia; ja Samuel Huntingtonin ”The Clash of Civilizations”, joka yritti luoda itseään toteuttavan mahdittontaisen ennusteen sivilisaatioiden väistämättömästä konfliktista, mutta epäonnistui, koska häneen viitannut lukuisat tutkijat ja poliitikot kieltäytyivät ”ostamasta” Huntingtonin heikosti perusteltua argumenttia.

2. Julkaisuluokittelu tulosohjaamisen välineenä sisältää monia ristiriitoja ja paradokseja. Niiniluoto kirjoittaa: ”Julkaisufoorumia ei pidä käyttää yksittäisten julkaisujen tai tutkijoiden laadun arviointiin eikä tieteenalojen välisiin vertailuihin. Silti laadukkaiden sarjojen tunnistamisella on kannustava vaikutus.” Tämä yhtälö ei voi toimia. Joko julkaisuluokittelulla on vaikutusta yksilöiden ja yksiköiden menestysmahdollisuuksiin ja rahoitukseen tai tutkijoita ekonomistisesti ”kannustavaa vaikutusta” ei voi olla.

Jos julkaisuluokittelua sovelletaan rahoituslaskelmissa vain esimerkiksi koko yliopistojen tasolla, mutta ne eivät vaikuta tutkimusrahoituksen tai tehtävien saamiseen siellä missä varsinainen työ tehdään, voi kukin tutkija omalta osaltaan jättää järjestelmän huomiotta pelkäämättä seurauksia. Silloin on toteutettu kallis järjestelmä ilman muita ohjausvaikutuksia kuin se epätodennäköinen uskomus, että hallinnollisesti tehtävään asetettu arviointipaneeli on tutkijoiden mielestä onnistunut tiivistämään heidän oppialansa keskeiset julkaisukanavat paremmin kuin mihin he itse tai heidän läheiset kollegansa kykenisivät (jokaisen meistä lista olennaisista julkaisukanavista poikkeaa paneelin kokoamasta listasta, usein jopa radikaalisti).

Järjestelmän ohjausvaikutukset ja vallan vaikutukset ovat siis olennaisesti kiinni siitä, miten ja millä tasolla julkaisuluokittelua sovelletaan. Voihan tietysti olla, että järjestelmän todelliset aiotut vaikutukset ovat jossain muualla, esimerkiksi siinä, että Helsingin yliopisto voisi julkaisutoimintansa ansiosta saada aiempaa suuremman osuuden suomalaisten yliopistojen rahoituksesta. Tällöin koko hanke olisi vain suojaritistä sille uskonnukselle, että Helsingille kuuluu isompia osia kakusta.

Toisaalta Niiniluoto luonnehtii tiedettä yksilöiden väliseksi ”reiluksi kilpailuksi uudesta tiedosta”, mikä näyttäisi viittaavan lockelaiseen teoriaan oikeudenmukaisuudesta kapitalistisessa markkinataloudessa. Hän myös määrittää näin saavutettua tietoa ”vapaaksi ja autonomiseksi”. Menestykseen pyrkivä yksilöiden välinen kilpailu hallinnollisesti luotujen kriteerien puitteissa, tai heidän tulosohtajamisensa johonkin ylhäältä päin hallinnollisesti määriteltyyn suuntaan, eivät kuitenkaan ole yhteensopivia tutkijoiden vapauden ja autonomian kanssa. Riippumatta hankkeen taustalla olevista tosiasiallisista intresseistä, pidän hyvin todennäköisenä, että julkaisuluokittelu tunkeutuu nopeasti järjestelmän kaikille tasoille ja ohjaa myös yksilöiden ja yksiköiden käyttäytymistä tavoilla, joiden lopputulokset eivät voi olla yhteensopivia tieteen autonomian ja vapauden kanssa.

3. Niiniluoto väittää, että ”julkaisuluokittelunhan ei sinänsä liity mitään panos-tuotos-mallia. Julkaisufoorumi ja sen käyttö yliopistojen rahoitusmallissa ei myöskään katke mitään politiikkaa, vaan kyse on avoimesti tiedepoliittisesta hankkeesta, joka pyrkii suomalaisen tutkimusjärjestelmän vahvistamiseen kansainvälisessä kilpailussa.” Julkaisuluokittelu on kuitenkin osa OKM:n uutta rahanjakomallia, jonka tavoitteena on nimenomaan panos-tuotos –tehoisuus. Samalla rahalla pitäisi saada aikaan enemmän ja parempaa tutkimusta ja opetusta. Yliopistojen kansainvälinen ranking-sijoitus – tai menestyminen kansainvälisillä koulutusmarkkinoilla, jos lukukausimaksuja aletaan periä laajamittaisemmin – ovat vain yksi osa tavoitetta. Tavoitteiden toinen pääsuunta koskee ennen kaikkea yliopistojen hyödyntämistä, kun pyritään tehostamaan valtion ja yritysten ”kilpailukykyä” ja lisäämään taloudellisesti kannattavia innovaatioita.

Menemättä tässä sen syvemmälle yliopistomuutosten poliittisen talouden mekanismien analyysiin, tuon vain esille yhden olennaisen näkökohdan. Kriittiseen teoriaan (Habermas, Marcuse, MacIntyre jne) viittaaminen ei suinkaan tarkoita, että suhtautuisin kielteisesti tehokkuuteen sinänsä. Pikemminkin lähden siitä, että tehokkuuden tavoittelu on usein analogista onnellisuuden tavoittelun kanssa. Onnelli-

suuden voi saavuttaa vain sivutuotteena, kun tavoittelee jotain itsessään arvokasta asiaa ja onnistuu saavuttamaan sen.

Niinpä instrumentalistinen onnellisuuden tavoittelu teknisen rationaalisuuden mukaisesti on tuomittu epäonnistumaan. Ei ole mahdollista saavuttaa pysyvää onnellisuutta jonkin teknisen välineen, koneen tai hallintojärjestelmän avulla. Parhaimmassakin tapauksessa on vain mahdollista luoda sosio-ekonomisia edellytyksiä onnellisuuden kulttuurille, mutta sekä nuo edellytykset että itse kulttuuri voivat rapautua monien syiden vuoksi. Yksi tavanomainen syy rapautumiselle on se, että keskitetään kaikki huomio ja energia onnen saavuttamisen teknisten välineiden, koneiden tai hallintojärjestelmien rakentamiseen. Siinä prosessissa varsinaisilla tavoitteilla ja kaikilla itsessään arvokkailla asioilla on taipumusta unohtua, samalla kun yksilömenestykseen pyrkivän kilpailun teknologiatuoretta murentaa hyveitä.

Yliopistomaailman perustaviin käytäntöihin sisältyy tieteelle luonteellisia hyviä päämääriä, joista tärkein on totuuden tavoittelu. Itsessään arvokkaat asiat puolestaan määrittävät tieteellisten hyveiden kentän. Hyveisiin kuuluvat esimerkiksi oppineisuus, rehellisyys, rohkeus, harkitsevuus ja oikeudenmukaisuus. Rehellisyyttä on muun muassa se, että osaa erottaa oman henkilökohtaisen identiteettinsä, asemansa ja intressinsä argumenteista ja niiden pätevyyden punninnasta. Rohkeus on sitä, että kykenee asettamaan itsensä kritiikille alttiiksi ja kyseenalaistamaan vallitsevien totuuksien ja kysymysten taustaoletukset (”suurten” tieteellisten lehtien portinvartijat sen enempiä kuin suljetut koulukunnat eivät useinkaan ole valmiita hyväksymään omistaan poikkeavia lähtökohtia). Rohkeus auttaa asettamaan uusia kysymyksiä tai antamaan uusia vastauksia vanhoihin kysymyksiin.

Harkitsevuus puolestaan tarkoittaa esimerkiksi sitä, että punnitaan oletusten ja teorioiden vaikutukset ennen kuin aletaan panna niitä toimeen. Harkitsevuuteen kuuluu myös oletusten ja teorioiden vaikutusten arviointi jälkikäteen. Olemme nähneet jo reilut viisitoista vuotta tulosjohtamista suomalaisissa yliopistoissa, mutta silti meillä ole vielä ainuttakaan selkeää merkkiä laadun tai tehokkuuden tosiasiallisesta paranemista.

Päinvastoin, kuten alkuperäisessä puheenvuorossani totesin, on runsaasti evidenssiä täsmälleen päinvastaisesta. Todistamisen taakka on niillä, jotka ovat näitä yliopistolaisten laajalti vastustamia ”uudistuksia” pakolla ajaneet.

4. Niiniluodon vastine huipentuu argumenttiin yliopiston nykyisen kaltaisen rahanjakosysteemin välttämättömyydestä. Viitaten kirjaani *Yliopisto Oyj*, Niiniluoto kirjoittaa: ”Ehdotus tulosjohtamisen korvaamisesta ’tieteellisellä itsehallinnolla’ jäi kuitenkin utopistiseksi luonnokseksi, sillä se sivuuttaa perustavat tosiseikat: yliopistojen perusrahoitus ei ole taivaalta putoavaa mannaa vaan tulee eduskunnan hyväksymästä valtion budjetista; sen kohdentamiseksi tarvitaan tiedepoliittinen väline, nykyisen käytännön mukaan opetus- ja kulttuuriministeriön soveltama rahoitusmalli, josta Suomen demokratian mukaisesti päätetään yleisellä tasolla yliopistolainsäädännössä ja tarkemmin OKM:n asetuksella yliopistojen annettua siitä lausuntonsa.”

On tietysti totta, että perusrahoituksen kohdentamiseksi tarvitaan joku mekanismi, mutta siitä ei seuraa, että meidän pitäisi hyväksyä nykyinen tulosjohtamisen malli. On olemassa monia vaihtoehtoja. Yksi hallinnollisesti erityisen yksinkertainen ja keveä malli, joka todennäköisesti tuottaisi nykyistä jakoa perustellumman ja legitimiimmän lopputuloksen, perustuu osallistuvan budjetoinnin ja harkitsevan demokratian periaatteiden soveltamiseen.

Riippumatta rahanjakomallista, yliopistojen rahoitus mukailee joka tapauksessa edellisen vuoden rahoitusta. Rajut heilahtelut vuodesta toiseen eivät olisi kestäväällä pohjalla, sillä ne tarkoittaisivat yliopistolaisten merkittäviä irtisanomisaloja vuosittain – ja osan heistä uudelleen palkkaamista muissa yliopistoissa. Tämä näkökohta on myös osallistavan mallin lähtökohta. Mallissa kunkin yliopistojen rahoituksesta 90% määräytyy suoraan edellisen vuoden rahoituksen perusteella.

Loppuun eli noin kymmenykseen rahoituksesta sovelletaan osallistavan ja harkitsevan demokratian periaatteita. Yliopistolaiset itse – siis tutkija-opettajat ja opiskelijat – muodostaisivat neuvoston, joka harkitsisi rahanjaon muokkaa-

mista ja kehittämistä eri tiedekuntien ja tieteellisten painopisteiden välillä parhaimpien tieteellisten periaatteiden mukaisesti: vain hyvät argumentit ratkaisisivat.

Neuvostossa pitäisi vallita aito moninaisuus ja sen pitäisi noudattaa sisällöllisten näkökohtien tasapainon ja tasapuolisen punninnan periaatteita. Tämä mahdollistaisi myös vasta orastavien alojen tai tulevaisuudessa tärkeiden alueiden erityisen tukemisen, sen sijaan että tuetaan vain mennyttä menestystä. Tiedeyhteisö on kuin puutarha. Kaunista puutarhaa ei saada aikaan antamalla ravinteita, vettä ja valoa vain joillekin dominoiville kasveille (jotka voivat olla pelkkiä rikkaruohoja tai rönsyjä), vaan takaamalla kaunis moninaisuus, jossa erityistä huomiota vaativat usein nimenomaan ne, jotka muutoin tukahtuisivat liian nopeasti kasvavien osien alla.

Yliopistojen välisen rahoituksen ratkaiseminen vaatii lisäksi muidenkin näkökohtien huomioon ottamista. Esimerkiksi aluepoliittiset näkökohdat ovat tärkeitä. Neuvosto voisi siten olla kaksivaiheinen. Ensimmäisessä vaiheessa

mukana olisi vain yliopistolaisia, jotka on valittu arpomalla eri yliopistojen tiedekuntien asettamien – erilaisia oppiaineita ja näkökulmia edustavien – ehdokkaiden välillä. Toisessa vaiheessa harkintaan osallistuisi myös ulkopuolisia, jotka toisivat esille muitakin näkökohtia.

On monia tapoja, millä voitaisiin estää pelkkä intressiedustus ja taata aidon harkinnan edellytykset. Kaikki jäsenet kävisivät läpi lyhyen koulutuksen, jossa johdattettaisiin harkinnanvaraisen järjen käyttöön. Periaatteiden omaksumisen ei pitäisi olla vaikeata, sillä ne pitkään vastaavat tieteen omia periaatteita. Neuvosto voisi äänestää osan jäsenistään lisäkaudelle sen mukaan, miten hyvin he ovat noudattaneet moninaisuuden, tasapuolisuuden ja harkitsevan järjenkäytön periaatteita. Yksimielisyys ei ole tarpeen muutenkaan, sillä lopulta voidaan aina turvautua äänestämiseen. Silti neuvoston toimintakyky riippuisi tieteellisten hyveiden harjoittamisesta. Tämä toisi yliopistojen hallinnan käytäntöjä lähemmäksi tieteen teoriaa ja ihanteita.